

معرفی و بررسی کهن ترین نسخه خطی الغیبه، منسوب به نعمانی

کازم استادی^۱

چکیده

در میان شیعیان امامیه، با وجود کتاب‌های متعددی از محمد بن ابراهیم نعمانی؛ بیش از همه، کتاب الغیبه، منسوب به وی مورد توجه بوده است. این کتاب در اوایل دوره غیبت کبرا و به درازا کشیده شدن غیبت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و اوج‌گیری آشفتگی فکری و تزلزل اعتقادی میان شیعیان، تألیف شده است. طبق گزارش فهرستگان نسخه‌های خطی ایران و نیز فهرست نسخه‌های خطی کتاب الغیبه، قدیمی‌ترین نسخه موجود کتاب الغیبه نعمانی، نسخه‌ای در کتابخانه آستان قدس رضوی است. این نسخه کهن، از دیگر نسخه‌های کنونی از الغیبه چهار قرن قدیمی‌تر است. بنابراین، لازم می‌نماید پژوهش‌ها و سؤالاتی در مورد آن مطرح شود؛ از جمله: ۱. مشخصات اصلی و فرعی کتابشناختی نسخه کهن چگونه است؟ ۲. فهرست مطالب و ابواب نسخه کهن چگونه هستند و آیا با نسخه‌های دیگر و نسخه چاپی الغیبه تفاوتی دارند؟ ۳. تبار نسخه کهن به چه بوم و جغرافیایی تعلق دارد؟ ۴. آیا میان نسخه کهن و نسخه‌های خطی متأخر الغیبه اختلاف نسخه‌ای فاحشی وجود دارد؟ در مقاله حاضر، ضمن وصف کتاب‌شناختی مفصل نسخه، مشخص شد که در ابواب کتاب و میان نسخه کهن الغیبه با نسخه‌های متأخر و چاپی آن تفاوت‌ها و اختلافات کوچک و بزرگی وجود دارند.

واژگان کلیدی: الغیبه نعمانی، غیبت کبرا، نسخه‌های خطی، مهدویت، ابن‌خاتون.

مقدمه

محمد بن ابراهیم بن جعفر نعمانی، معروف به ابن ابی‌زینب، محدث شیعی قرن چهارم هجری است. گفته شده در روزگاری که محمد بن یعقوب در بغداد بوده، نعمانی نیز در آن شهر می‌زیسته است، و از محضر کلینی بهره برده و از شاگردان کلینی بوده است. حتی نعمانی بخش‌های فراوانی از کتاب کافی کلینی را نوشته؛ و برخی گفته‌اند ممکن است از این رو، به عنوان «کاتب» شهرت یافته باشد (ر.ک: تهرانی، ۱۴۰۸: ج ۱۶، ص ۷۹)؛ ولی طبق برخی از منابع شامی، نعمانی، مدتی وزیر دیوانی یا کاتب دولت شام در انطاکیه نیز بوده؛ و احتمالاً بر این اساس «کاتب»، خوانده شده است (به عنوان نمونه، ر.ک: عصمة الدولة، ۲۰۱۶: ص ۶۶۵).

افراد مختلفی در مورد نعمانی و جایگاه او سخن گفته‌اند؛ اما شاید نخستین کسی که، هر چند به اختصار، از نعمانی یاد کرده و موقعیت وی را باز گفته است، احمد نجاشی است؛ که حتی او را ستوده است (ر.ک: نجاشی، ۱۴۰۷: ص ۳۸۳).

چند اثر به نعمانی، منسوب است: ۱. الرد علی الاسماعیلیة، ۲. الفرائض، ۳. نثر اللئالی، ۴. التسلی، ۵. الدلائل، ۶. المحکم و المتشابه، ۷. رساله فی اصناف القرآن، ۸. تفسیر نعمانی، ۹. کتاب الغیبه (ر.ک: همان و نعمانی، ۱۳۹۷: مقدمه).

کتاب‌های اول تا پنجم، اکنون در دسترس نیستند؛ و اطلاع درستی از مطالب و کمیت و کیفیت کتاب‌ها، موجود نیست. جدا از این، عناوین قرآنی ذکر شده در آثار نعمانی نیز، به نظر می‌رسد که یگانه و یکی هستند؛ همانند تفسیر نعمانی، که انتسابی نادرست به نعمانی است (ر.ک: استادی، ۱۳۶۹: سراسرمتن)؛ به این معنا که، دلایلی قوی بر رد این انتساب، وجود دارد (به عنوان نمونه ر.ک: شبیری ۱۳۸۵: ص ۱۸)؛ و همچنین با عنوان «رساله المحکم و المتشابه» از قرن دهم با نام سید مرتضی، به چاپ رسیده است (ر.ک: علم‌الهدی، ۱۳۸۹: سراسرمتن)؛ و حتی برخی، این عناوین کتاب‌ها را، از سید مرتضی و از نعمانی نمی‌دانند (ر.ک: موسوی، ۱۳۶۸: ص ۲۸).

در میان قدمای امامیه، با این که کتاب‌های متعددی برای نعمانی برشمرده‌اند؛ بیش از همه، کتاب الغیبه منسوب به وی، مورد توجه ایشان بوده است (به عنوان نمونه ر.ک: طوسی، ۱۴۱۱: ص ۱۲۷). بنابراین، مشهورترین و در دسترس‌ترین اثر نعمانی، «کتاب الغیبه» اوست؛ که در اوایل

دوره غیبت کبرا و با به درازا کشیده شدن غیبت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیه، و نیز به دلیل رواج آشفستگی فکری و تزلزل اعتقادی میان شیعیان، توسط نعمانی تألیف و برای رفع این مشکل، ارائه شده است (ر.ک: نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۱۹).

نعمانی در این کتاب، به تبیین امر امامت و راز غیبت امام دوازدهم عجل الله تعالی فرجه الیه، پرداخته است. طبق برخی قرائن، کتاب الغیبه ظاهراً قبل از سال ۳۴۲ هجری توسط نعمانی تألیف شده؛ و اکنون، در برخی از نسخه‌های موجود آن حدود ۲۶ باب و ۴۴۵ حدیث وجود دارد. طبق شواهد تاریخی و اسناد ابتدایی کتاب الغیبه، نقل کننده این کتاب از نعمانی، ابوالحسین محمد بن علی شجاعی، بجلی یا بر اساس احتمالات دیگر، محمد بن علی جلی است (اکبری، ۱۳۹۸: ص ۱۲۳)؛ که این راوی، تنها راوی یا اتصال کنونی ما به کتاب غیبت نعمانی است.

بیان مسئله

طبق گزارش فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (ر.ک: درایتی، ۱۳۹۱: ج ۲۳، ص ۴۷۷) و نیز فهرست نسخه‌های خطی کتاب الغیبه (ر.ک: استادی، ۱۴۰۱: سراسرمتن)؛ قدیمی‌ترین نسخه موجود کتاب الغیبه منسوب به نعمانی، نسخه‌ای در کتابخانه آستان قدس رضوی است. این نسخه با شماره مسلسل قدیمی ۲۲۸۸ و نیز شماره ۱۸۷ از کتاب‌های اخبار، و همچنین، کد دستیابی جدید ۱۷۵۴، قابل پی‌جویی و ملاحظه است.

این نسخه کهن (۵۷۷ق)، از دیگر نسخه‌هایی عتیقه موجود از الغیبه نعمانی (همانند نسخه ۳۶۱۷ ملک، با تاریخ ۱۰۷۷ق) چهار قرن قدیمی‌تر می‌باشد؛ و بررسی این نسخه، بسیار مهم و قابل توجه است. بنابراین، لازم است پژوهش‌ها و سؤالاتی در مورد آن مطرح شود؛ از جمله: ۱. مشخصات اصلی و فرعی کتابشناختی نسخ کهن چگونه است؟ ۲. فهرست مطالب و ابواب نسخه کهن چگونه هستند و آیا با نسخه‌های دیگر و نسخه چاپی الغیبه تفاوتی دارند؟ ۳. تبار نسخه کهن به چه بوم و جغرافیایی تعلق دارد؟ ۴. آیا میان نسخه کهن و نسخه‌های خطی متأخر الغیبه اختلاف نسخه‌ای فاحشی وجود دارد؟

پیشینه

در مورد نعمانی و کتاب الغیبه و احادیث آن، جدا از مقدمه چاپ الغیبه، مقالات و آثار مختلفی نوشته شده‌اند؛ به عنوان نمونه: «روایات سلیم بن قیس در الغیبه نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن در میان روایات دیگر»، اعتبارسنجی حدیث، (استادی، ۱۴۰۰: مخطوط، کتابخانه دارالحدیث)؛ «تحلیلی از گزارش‌های تازه‌یاب شامی در مورد کاتب نعمانی» (اکبری، ۱۳۹۸: ص ۱۰۹-۱۳۷)؛ «نعمانی و مصادر غیبت (۱-۱۰)»، (شبییری زنجانی، ۱۳۸۰-۱۳۸۵: مجله انتظار موعود شماره، ۲، ۳، ۵، ۱۲، ۱۵)؛ «تحلیل تطبیقی تفاوت گزارش غیبت نزد نعمانی، شیخ صدوق و شیخ طوسی»، پژوهش‌های مهدوی، (شریفی، ۱۳۹۷: ص ۵-۲۶)؛ «نگاهی به کتاب غیبت نعمانی»، (طبسی، ۱۳۸۰: ص ۱۹۱-۲۰۵)؛ «تحلیلی درباره احادیث غیبت در کتاب الغیبه نعمانی»، علوم حدیث، (مختاری و قاضی‌زاده، ۱۳۸۶: ص ۱۹۳-۲۱۹) و «بازشناسی مصادر احادیث کتاب الغیبه نعمانی»، مجله شیعه پژوهی، (معرفت و غفوری نژاد، ۱۳۹۷: ص ۵-۲۶).

در یک مقاله، از سری مقالات محمد جواد شبیری، مطالبی در زمینه نسخه خطی کهن آستان قدس رضوی وجود دارد؛ اما تا کنون پژوهشی مستقل در مورد نسخه عتیقه الغیبه و بررسی آن، صورت نگرفته است. بنابراین، نوشته حاضر، اولین مقاله در این زمینه است.

۱. مشخصات اصلی کتابشناختی

منظور از مشخصات اصلی، اطلاعاتی است که معمولاً در فهرست نویسی نسخه‌های خطی به آن‌ها پرداخته می‌شود، که از این قرارند:

۱-۱. عنوان نسخه و مؤلف آن

در صفحه اول نسخه، با خط درشت آمده است: «کتاب الغیبه تصنیف ابی عبدالله محمد بن ابراهیم النعمانی رحمه الله». این نوشته عنوان، قدیمی است، ولی ظاهراً خط و جوهر آن با متن اصلی نسخه متفاوت می‌باشد. شاید این عنوان بعداً در نسخه ثبت شده باشد (مخصوصاً که دو برگ از کراسه اول اصلی نسخه، موجود نیست)؛ به این معنا که ممکن است اصل نسخه، اساساً بدون عنوان بوده است.

از مقدمه و متن کتاب نیز بر می آید، مؤلف به نام و عنوان کتاب و نیز هویت نویسنده تصریح نکرده است؛ هر چند که در مقدمه نوشته است: «... و قد جمعت في هذا الكتاب ما وفق الله جمعه من الأحاديث التي رواها الشيوخ عن أمير المؤمنين و الأئمة الصادقين عليهم السلام في الغيبة و غيرها...» (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۲۹).

همچنین، در صفحه عنوان این نسخه ذکر شده است: «تصنيف ابى عبدالله محمد بن ابراهيم النعماني» و در ادامه آن نیز آمده است: «صنفه في ذى الحجة من سنة اثنين و اربعين و ثلثمائة»؛ ولی با توجه به اسناد ابتدایی کتاب الغيبة در نسخه های خطی دیگر (همان: ص ۱۸)؛ به نظر می رسد که این تاریخ ذکر شده، تاریخ «حدثنا» باشد، و نه الزاماً تاریخ تألیف کتاب (ر.ک: استادی، ۱۴۰۱: ث، سراسرمتن)؛ چرا که این نوشته تاریخ ابتدای نسخه، نونویس است و توسط کاتب اصلی نسخه نگارش نیافته است؛ و از سوی دیگر، فعلاً، تاریخ دقیق تألیف الغيبة نیز روشن نیست. جدا از این نکته، حتی ممکن است اساساً این کتاب الغيبة موجود، تألیف شخص نعمانی نباشد؛ و یا این که، فقط توسط وی کتابت و اخبار شده باشد (ر.ک: استادی، ۱۴۰۱: ج، ص ۲).

۲-۱. کاتب و محل کتابت

چون انجامه نسخه در ترمیم قدیمی نسخه، پنهان یا از بین رفته است؛ معلوم نیست که در نسخه، نام کاتب وجود داشته است یا خیر. در هر صورت، کاتب، خطاط متوسطی است. از صحت کتابت نیز بر می آید خطاط نسخه، فرد باسوادی بوده؛ یا این که نسخه اصل در اختیار وی، بسیار خوانا و بی غلط بوده است.

به همان دلیل قبل، یعنی ترمیم نسخه، محل کتابت نسخه نیز مشخص نیست؛ ولی به قرینه خاستگاه تألیف نسخه و نیز واقف نسخه، احتمالاً نسخه در منطقه شام و حلب کتابت شده است.

۳-۱. تاریخ کتابت نسخه

چون نسخه افتادگی دارد و بخشی از افتادگی ها نونویس شده اند؛ لازم است کتابت نسخه، از دو منظر مورد توجه قرار گیرند:

۱-۳-۱. تاریخ کتابت اصل نسخه

انجامه نسخه، زیر ترمیم نسخه پنهان شده است؛ و تنها نیمه نوشته تاریخ انجامه با عبارت «سنة سبع و سبعین و خمسائة» هویدا است. همین تاریخ، توسط شخصی در حاشیه همان قسمت نسخه (بالای بریدگی ترمیم)، با عدد و البته خط مجزا، به این صورت: «سنة ۵۷۷ تاریخ کتابته»، ثبت و نونویس شده است.

بنابراین، ظاهراً تاریخ کتابت نسخه ۵۷۷ هجری است؛ ولی اگر این تاریخ مورد مناقشه قرار گیرد، از منظری دیگر، می‌توان نسخه را تاریخ‌گذاری کرد. به عنوان نمونه، یادداشتی در ابتدای نسخه به تاریخ ۷۲۰ هجری با عنوان «قرأه و تصفحاً و استفاد منه» وجود دارد، که گویای آن است که نسخه، به قبل از این تاریخ تعلق دارد. جدا از آن، بر اساس شواهد ریخت‌شناسی حروف، نوع صفحه و اندازه اوراق و کراسه‌بندی ده برگی نسخه؛ گویای آن است که تاریخ ۵۷۷ هجری صحیح است، و یا حداقل در همان حوالی قرن ششم و هفتم، نسخه کتابت شده است.

۱-۳-۲. تاریخ کتابت بخش افتادگی میانی نسخه

کراسه ثامن از وسط نسخه (صفحه ۱۴۶ تا ۱۵۷ فایل عکس نسخه) با ۶ برگ جدید و غیر همسان و نیز خط متفاوت، نونویس و جایگزین شده است. این بخش نونویس، بدون تاریخ کتابت است؛ اما از قراینی می‌توان تاریخی برای آن معین کرد. درست است که این کراسه نسخه کهن، ترمیم شده است؛ خود این قسمت ترمیمی نسخه نیز، قدیمی است؛ و از دو نظر می‌توان تاریخی برای آن مطرح کرد:

الف) در بخش‌هایی از نسخه، یادداشت‌های تاریخ‌داری وجود دارند که نوشته آن‌ها بر روی کاغذ ترمیمی ثبت شده است. قدیمی‌ترین یادداشت تاریخ‌دار که بر کاغذ ترمیمی نسخه شکل گرفته، ۱۱۹۶ هجری است. جدا از این، یک یادداشت بدون تاریخ بر روی کاغذ ترمیمی در صفحه عنوان نسخه از واقف نسخه، و نیز مهر بزرگی از واقف که بر روی کاغذ ترمیمی صفحه آخر وجود دارد. بر اساس اطلاعات وقف این نسخه، وقف در تاریخ ۱۰۶۷ هجری صورت گرفته است (ر.ک: شاکری، ۱۳۶۷: ج ۱، ص ۹۱-۹۳). بنابراین، اگر تمامی ترمیم نسخه، در یک زمان انجام شده باشد، که ظاهراً این گونه است، با توجه به تاریخ معلوم این یادداشت وقف، می‌توان

گفت که تاریخ ترمیم این بخش نسخه نیز، ماقبل از این تاریخ بوده است؛ و به همین قاعده، تاریخ نونویس شدن بخش افتاده کراسه هشتم نیز، ماقبل از این تاریخ است. نتیجه این که تاریخ کتابت بخش نونویس نسخه، میان تاریخ ۵۷۷ یا ۷۲۰ تا ۱۰۶۷ هجری می‌باشد.

ب) جدا از آنچه گفته شد، این چند برگ نونویس کراسه هشتم، خود نوشته‌ای قدیمی است، و با توجه به نوع کاغذ و خط آن، می‌توان تاریخ کتابت آن را حدود قرن نهم هجری دانست (که به‌زودی در مورد این برگ‌ها از چند جنبه سخن خواهیم گفت).

۱-۴. آغاز، انجام و انجامه

وضعیت نسخه در ابتدا و انتهای آن عبارتند از:

۱-۴-۱. آغاز نسخه

غالباً برای نسخه‌های خطی، یک آغاز و انجام ذکر می‌شود؛ ولی برای دقت بیشتر، لازم است آغاز خطوط متفرقه یک نسخه در ابتدای آن، با آغاز متن اصلی کتاب، تفکیک گردند تا شناسایی نسخه و همچنین بررسی متن کتاب آسان‌تر گردد:

الف) آغاز (آغاز صفحات نسخه)

دو برگ اول کراسه اول، در نسخه نیست، یعنی کراسه اول، به جای ده برگ، هشت برگی است؛ که احتمالاً عطف نسخه و صفحات سفید نسخه بوده‌اند.

آغاز صفحات نسخه، صفحه‌ای پر از یادداشت و نوشته است. خط اول بالای صفحه، مصرع‌هایی از شعری منسوب به عمرو عاص یا ابن الفارض (ر.ک: ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ج ۴، ص ۲۷۹ و عاملی نباطی، ۱۳۸۴: ج ۱، ص ۲۵۹ و ۳۱۰)؛ به صورت ناقص آمده؛ که کاملاً خوانا نیست؛ بخشی از آن چنین است: «... وَهُمْ حُجِّجُ الْإِلَهِ عَلَى الْبَرَايَا وَبَابُ اللَّهِ وَأَنْقَطِعَ الْخِطَابُ»؛ که کلمه الْخِطَابُ زیر ترمیم، پنهان است.

کمی پایین‌تر، عنوان کتاب در وسط صفحه مایل به بالا، با خط درشت نوشته شده است: «کتاب الغیبه تصنیف ابی عبدالله محمد بن ابراهیم النعمانی رحمه الله صنفه فی ذی الحجة من سنه اثنین و اربعین و ثلثمائة».

(ب) آغاز (شروع متن اصلی کتاب)

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الْهَادِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ الْمُسْتَحَقَّ الشُّكْرِ
من عباده بإخراجه إياهم من العدم إلى الوجود و تصويبه إياهم في أحسن الصور و إسباغه عليهم
النعم ظَاهِرَةً وَ بَاطِنَةً لَا يَحْصِيهَا ...»

۱-۴-۲. انجام نسخه

پایان نسخه نیز، در دو بخش قابل وصف و توضیح است:

(الف) انجام متن اصلی

«... و مستحقه من الشكر و نسأله أن يصلى على محمد و آله المنتجبين الأخيار الطاهرين و أن
يثبتنا بالقَوْل الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ و يزيدنا هدى و علما و بصيرة و فهما و لا يزيغ قلوبنا
بعد إذ هدانا و أن يهب لنا من لدنه رحمة إنه كريم و هاب.»

(ب) انجامه

«تم الكتاب و الحمد لله و صلواته على سيدنا محمد النبي و آله الطاهرين و سلم تسليما ...»
ادامه انجامه در زیر ترمیم قدیمی نسخه، پنهان شده است. تنها نیمه نوشته تاریخ انجامه،
کمی هویدا است؛ که پیش تر، توضیحات آن ذکر شد.

۱-۵. مشخصات ظاهری

خط: نسخ (خطا از نظر هنری متوسط است). کاغذ: چنایی. جلد: تیماج. قطع: وزیری، ۳۸۳
صفحه. تعداد سطر: ۱۵ (صفحات در قسمت نو نویسی اضافه شده بر نسخه، ۲۱ سطرى هستند).
اندازه سطرها، در برخی خطوط و صفحات، نامنظم و از خط فرضی طول صفحه، فراتر رفته
است.

ابواب کتاب، با خط درشت و وسط چین، نوشته شده اند.

کراسه های نسخه، شماره گذاری حروفی دارند.

در برخی صفحات، خط کوچک قرمز رنگ، بر روی شکم کلمات «اخبرنا» کشیده شده است؛
ظاهراً از خطا اصلی نباشد.

در بیش‌تر موارد، احادیث با کلمه «اخبرنا» از ابتدای سطر آغاز شده‌اند. در بیش‌تر موارد، کلمات اعراب‌گذاری شده‌اند. در دو صفحه، علامت خاص دایره و نقطه درون آن وجود دارد؛ صفحات: ۲۸۸، ۳۱۷ و ۳۱۸ فایل عکسی.

در صفحات اولیه و انتهایی نسخه، یادداشت‌ها و مهرهای پیوست آن درج شده‌اند. همچنین، در برخی از صفحات داخلی، مهر بدون یادداشت وجود دارد (همانند ص ۳۶۲ فایل عکسی).

۲. مشخصات کتابشناختی فرعی

جدا از مشخصات اصلی کتابشناسی که در غالب فهرست‌ها قابل مشاهده‌اند، برخی از مشخصات کتابشناختی فرعی نیز که از جهاتی بسیار مهم هستند، عبارتند از:

۲-۲-۱. وضعیت حاشیه‌نویسی متن

نسخه کهن الغیبه، بسیار کم غلط است؛ اما در موارد اندکی حاشیه‌نویسی دارد. برخی از این حاشیه‌نویسی‌ها توسط خطاط اصلی صورت گرفته است، که شامل بعضی تصحیح‌ها و جافتادگی‌ها است؛ همانند صفحات ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۱۲، ۲۲۸، ۲۵۰، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۹، ۳۰۲، ۳۳۲، ۳۶۷ و ۳۷۱ (فایل عکسی). برخی نیز، توسط یک خط خوش‌عتیقه کم‌رنگ، انجام شده است؛ همانند صفحات: ۱۱، ۱۲، ۱۵، ۱۶، ۲۶، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۷، ۴۶، ۴۷، ۶۰، ۷۸، ۸۵، ۸۷، ۹۱، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۸۵، ۱۸۹، ۲۵۸، ۲۸۹، ۳۰۶ و ۳۴۳.

همچنین، حاشیه‌های کمی نیز توسط همان قلمی که بعضی از حروف و سطرها را در برخی صفحات پررنگ و خوانا کرده است (ظاهراً اینها ابوعلی بغدادی است)، در برخی از صفحات، حاشیه‌های تصحیحی یا افتادگی‌ها را جبران کرده است؛ به عنوان نمونه، صفحات ۱۱، ۴۹، ۶۱، ۸۶، ۱۲۵ و ۲۳۸ فایل عکس نسخه.

اندکی از حواشی نیز متفرقه هستند، مانند صفحات ۵۰ (دو خط یادداشت با قلم متفاوت از یادداشت‌های دیگر در بالای صفحه وجود داشته، که در برش نسخه از بین رفته و تنها چند

کلمه آن باقی مانده است: «... يعلم الله عنکم»، ۵۶، ۸۴، ۱۱۵، ۲۳۹ و ۳۰۵ فایل عکسی.

۲-۲. افتادگی‌های فیزیکی و نقصان نسخه

افتادگی‌های نسخه‌های خطی، شامل دو نوع افتادگی را شامل می‌شوند: افتادگی فیزیکی، یعنی افتادگی صفحات نسخه بعد از کتابت نسخه؛ و نیز افتادگی‌های نگارشی یعنی افتادگی‌هایی که در هنگام کتابت یا انتقال متن نسخه در نسخه دیگر، رخ می‌دهند. در این جا، فعلاً فقط به افتادگی‌های فیزیکی نسخه می‌پردازیم:

برگ‌های این نسخه کهن، کراسه‌های ده برگ (۲۰ صفحه‌ای) هستند، و نسخه شامل ۲۱ کراسه و در مجموع ۴۱۰ صفحه بوده است؛ که توسط خود خطاط اصلی متن نسخه، در ابتدای هر کراسه، شماره‌گذاری شده‌اند؛ و عبارتند از: ثانی (ص ۲۶ نسخه عکسی کتابخانه آستان قدس رضوی)، ثالث (ص ۴۶)، رابع (ص ۶۶)، خامس (ص ۸۶)، سادس (ص ۱۰۶)، سابع (ص ۱۲۶)، ندارد، تاسع (ص ۱۵۸)، عاشر (ص ۱۷۸)، حادی عشر (ص ۱۹۸)، ثانی عشر (ص ۲۱۸)، ثالث عشر (ص ۲۳۸)، رابع عشر (ص ۲۵۸)، خامس عشر (ص ۲۷۸)، سادس عشر (ص ۲۹۸)، سابع عشر (ص ۳۱۸)، ثامن عشر (ص ۳۳۸)، تاسع عشر (ص ۳۵۸)، ندارد و حادی عشرین (ص ۳۷۸). در برگ‌های نسخه کنونی، نسبت به اصل برگ‌های نسخه کتاب خطاط، این برگ‌ها کم هستند:

- از کراسه اول ۲ برگ (۴ صفحه) کم دارد؛ که احتمالاً یا برگ‌های سفید ابتدایی نسخه بوده‌اند، و یا عنوان و توضیحاتی در مورد نسخه. به عبارت دیگر، متن کتاب در نسخه کنونی، از برگ سوم (صفحه ۵) آغاز شده است.

- از کراسه ده برگی آخر نسخه، ۶ برگ (۱۲ صفحه) کم دارد؛ که احتمالاً برگ‌های سفید انتهایی نسخه بوده‌اند.

دو کراسه ثامن و عشرین، هم از وسط نسخه کنونی افتاده‌اند. کراسه ثامن با ۶ برگ جدید و غیرهمسان و نیز خط متفاوت، نونویس شده است؛ اما کراسه عشرین، هم‌اکنون نیز ناقص است؛ یعنی مفقودی و ناقصی آن توسط ترمیم‌کننده اولیه نسخه، شناسایی نشده و این ناقصی نسخه، نونویس نگشته است. البته بعدها، برای مخفی کردن ناقصی این کراسه در نسخه،

شماره کراسه الحادی و العشرين، توسط مالکان بعدی یا مشابه آن، به «عشرین» تبدیل شده؛ که با دقت در این شماره نسخه، دستکاری شدن آن قابل مشاهده است.

بنابراین، افتادگی های فیزیکی اصلی متن داخلی نسخه خطی کهن، شامل دو نوع افتادگی هستند:

۲-۱. افتادگی نونویس شده

کراسه ثامن نسخه کهن، از بعد عبارت «و أَخْبَرَنَا سَلَامَةُ بْنُ مُحَمَّدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ دَاوُدَ قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ بَابُوَيْهِ قَالَ حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ عَنِ الْمُفَضَّلِ بْنِ زَائِدَةَ عَنِ الْمُفَضَّلِ بْنِ عُمَرَ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ» (برگ ۶۹، ص ۱۴۵ عکس نسخه)؛ تا پیش از عبارت «[أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدٍ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الدِّينَوْرِيُّ] قَالَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ الْكُوفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَمِيرَةُ بِنْتُ أُوسٍ قَالَتْ حَدَّثَنِي جَدِّي الْحُصَيْنُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ عَمْرٍو بْنِ سَعْدٍ قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَا تَقُومُ الْقِيَامَةُ حَتَّى ...» افتاده است (یعنی از صفحه ۱۴۶ تا ۱۵۷ فایل عکس نسخه)؛ و به صورت نونویس با خط و کاغذ مجزا در ۶ برگ (دوازده صفحه) به نسخه افزوده شده است. به عبارت دیگر، از صفحه ۱۳۴ تا صفحه ۱۴۷ چاپ غفاری، در نسخه کهن، نونویس و جدید است.

این چند برگ نونویس، با خط متفاوت، غیر هنری و معمول، همراه با کاغذ روشن تر از کاغذ نسخه اصلی، و به صورت دو رنگ کار شده است؛ یعنی عناوین باب ها به رنگ قرمز و متن باب، با خط مشکی نوشته شده اند.

در واقع، این برگ های افزوده شده، به نظر می رسد که بخشی از نسخه خطی دیگری بوده است که از آن نسخه، کنده شده تا به وسیله آن، نسخه کهن تکمیل گردد. نشانه های این که برگ های اضافه شده، نسخه خطی مستقلی از کتاب الغیبه بوده، این است که ۱. اگر بخش اضافه شده، به عنوان ناقصی نسخه کهن، نوشته می شد؛ ابتدا و انتهای نوشته جدید، با نسخه کهن هماهنگ نگارش می شد؛ در صورتی که در صفحه اول نونویس، خطی اضافه بوده که خط خورده، و در صفحه آخر بخش نونویس نسخه نیز، یک صفحه اضافه می باشد، که خط کشیده شده است تا با متن نسخه کهن، هماهنگ گردد؛ ۲. برگ های اضافه شده، با خطوط دو رنگ

است؛ در صورتی که اگر تحریر جدید به منظور همسانی با نسخه کهن، نگارش شده بود، لازم بود که خط یک رنگ و هماهنگ با نسخه کهن نگارش گردد؛ ۳. تعداد سطور بخش اضافه شده نیز، که با نسخه کهن متفاوت است، گویای این مطلب است که بخش جدید و افزوده شده، با نسخه کهن هماهنگ نگارش نیافته است؛ ۴. تعداد برگ‌های بخش افزوده شده نیز، شش برگ و با کراسه ده برگی نسخه کهن ناهماهنگ است؛ در صورتی که اگر ترمیم کننده قصد نگارش و تکمیل نسخه به منظور ترمیم نسخه کهن را داشت، لازم بود که یک کراسه، هماهنگ با کراسه‌های نسخه کهن، بر نسخه اضافه کند؛ ۵. اندازه برگ‌ها نیز همسان با نسخه کهن نیست و برای ترمیم نسخه ساخته نشده؛ بلکه برگ‌ها با اضافاتی در کناره کاغذ، هم‌اندازه نسخه کهن گشته‌اند.

۲-۲-۲. افتادگی نامشخص و اصلاح نشده

جدا از افتادگی‌های نسخه که توسط برخی اشخاص، نونویس و ترمیم شده است؛ برخی افتادگی‌های دیگری در کراسه‌های نسخه خطی همانند کراسه بیستم، وجود دارند که از دید، شخص ترمیم کننده دور مانده‌اند؛ به عنوان نمونه برگ ۱۸۴ نسخه کهن، متن صفحه (۳۷۷ عکس نسخه) به سند ناقص زیر خاتمه یافته است: «حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حَسَنٍ» (به شماره صفحه چاپ غفاری، صفحه ۳۱۶ است)؛ و آغاز برگ ۱۸۵ نسخه کهن متن صفحه (۳۷۸ عکس نسخه). متن ناقص، این گونه ادامه یافته است: «أَنَّ نَسَخَةَ مَنْ أَبِي الْمَرْجِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ الْغَمَرِ التَّغْلَبِيِّ وَ ذَكَرَ أَنَّهُ حَدَّثَهُ بِهَ الْمَعْرُوفِ بِأَبِي سَهْلٍ يَرُويهِ عَنْ أَبِي الْفَرَجِ وَرَاقِ بْنِدَارِ الْقَمِيِّ عَنْ بِنْدَارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ صَدَقَةَ وَ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو عَنْ زُرَّارَةَ وَ أَنَّ أَبَا الْمَرْجِيِّ ذَكَرَ أَنَّهُ عَرَضَ هَذَا الْحَدِيثَ عَلَى بَعْضِ إِخْوَانِهِ فَقَالَ إِنَّهُ حَدَّثَهُ بِهَ الْحَسَنِ بْنِ الْمَنْذَرِ بِإِسْنَادٍ لَهُ عَنْ زُرَّارَةَ وَ زَادَ فِيهِ أَنَّ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ﷺ قَالَ وَ اللَّهُ لِيُظْهِرَنَّ عَلَيْكُمْ صَاحِبَكُمْ وَ لَيْسَ فِي عُنُقِهِ لِأَحَدٍ بَيْعَةٌ وَ قَالَ فَلَا يُظْهِرَنَّ صَاحِبَكُمْ حَتَّى يَشْكَ فِيهِ أَهْلُ الْيَقِينِ؛ قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ أَنْتُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ» (به شماره صفحه چاپ غفاری، صفحه ۳۲۸ است).

طبق شواهد نقصان متنی و شواهد فیزیکی که قبلاً بیان شد؛ یک کراسه در این میان افتاده است. این افتادگی برگ‌های نسخه، طبق فهرست مؤلف در مقدمه مؤلف، شامل این سه باب

می‌گردد:

«باب ما جاء في ذكر أحوال الشيعة عند خروج القائم عجل الله تعال فرجه الشريف و قبله و بعده»؛
«باب ما روى أن القائم عجل الله تعال فرجه الشريف يستأنف دعاء جديدا و أن الإسلام بدأ غريبا و سيعود غريبا كما بدأ»؛

«باب في ذكر إسماعيل بن أبي عبدالله عليه السلام و الدلالة على أخيه موسى بن جعفر عليه السلام».
اما با توجه به برخی نسخه‌های خطی متأخر و نیز چاپ غفاری، این باب نیز در میان افتادگی‌ها است:

«باب ما جاء في ذكر سن الإمام القائم عجل الله تعال فرجه الشريف و ما جاءت به الرواية حين يفضى إليه أمر الإمامة».
بنابراین، اگر باب سن امام از اضافات کتاب الغيبة نباشد، طبق فهرست و صفحات چاپ غفاری، باب ۲۱ تا یک حدیث مانده به باب ۲۴ (ر.ک: نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۳۱۷ - ۳۲۸)؛ از نسخه کهن، یک کراسه ده برگ، پاره و افتادگی پیدا کرده است.

۲-۳. جمع بندی افتادگی‌های فیزیکی نسخه کهن

از بیست و یک کراسه بیست صفحه‌ای نسخه اصلی، دو کراسه، یعنی چهل صفحه، افتادگی در میان متن وجود دارد. جدا از آن، دو برگ از کراسه اول و شش برگ از کراسه ۲۱، در برگ‌های نسخه اصلی وجود ندارند؛ که عنوان صفحات ابتدای کتاب و صفحات احتمالاً سفید آخر کتاب را شامل می‌گردند. به عبارت ساده، اصل نسخه کهن الغيبة، شامل حدود ۳۹۸ صفحه یا ۱۹۹ برگ بوده است؛ که از آن مقدار، ۴۴ صفحه آن، اکنون در دسترس نیست و مفقود است.

۲-۳. وضعیت ترمیم

با توجه به وضعیت نسخه و تفاوت‌های بخش‌های ترمیمی، به نظر می‌رسد که دو یا سه ترمیم بر روی نسخه انجام شده است. البته حداقل دو ترمیم آن، قدیمی هستند: یک ترمیم در زمان رفع افتادگی کراسه هشتم، و یک ترمیم نیز، قبل از وقف نسخه به آستان قدس رضوی، یعنی سال ۱۰۶۷ هجری. همچنین ترمیم مختصری در اندک کناره‌های صفحات اول و آخر وجود دارد؛ که چون نوشته واقف زیر این ترمیم واقع شده؛ به این معناست که این ترمیم کناره‌ها، پس از سال ۱۰۶۷ هجری انجام شده است (ر.ک: صفحه عنوان و یادداشت‌های ابتدای نسخه

کتاب). در هر صورت، وضعیت ترمیم را در چند دسته می‌توان وصف کرد:

۲-۳-۱. ترمیم فیزیکی کاغذ صفحات

در کراسه (فرم) اول و آخر نسخه، کناره صفحات ترمیم شده‌اند؛ به عنوان نمونه (ر.ک: صفحات، طبق فایل عکسی: ۹ الی ۲۵، ۳۷۴ الی ۳۸۳).

در میان صفحات نسخه نیز، ترمیم‌های نقطه‌ای و بخشی انجام شده است؛ که برخی از آن‌ها در این صفحات قابل مشاهده هستند: ۹، ۴۷، ۶۴، ۲۸۰-۲۸۳، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۹۲، ۳۱۶، ۳۱۷ و ۳۷۹.

برخی از موارد ترمیم کناره‌ها و نیز ترمیم نقطه‌ای نسخه، باعث پنهان شدن قسمت‌هایی از نوشته متن اصلی کتاب شده است. همچنین، یک مورد پارگی صفحه مشاهده شد که در زمان چسباندن، قسمت‌هایی از متن بر اثر ناواردی شخص، از بین رفته و محو شده است (ص ۴۶ فایل عکسی).

۲-۳-۲. ترمیم خطوط محو شده

نسخه الغیبه، کاملاً رطوبت خورده است. همچنین خطوط غالب صفحات کم رنگ و در برخی موارد کچلی نوشته شده‌اند. بیش‌تر موارد کم‌رنگی و کچلی خطوط، توسط شخصی ترمیم و روی کلمات دوباره نویسی شده‌اند. برخی از آن‌ها بنابر شماره صفحات عکس نسخه، عبارتند از: ۵۳، ۵۵، ۵۶، ۶۱-۶۴، ۶۵-۶۹، ۷۱، ۷۳، ۷۶-۸۰، ۸۴، ۸۶، ۹۰، ۹۳، ۹۶، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۵، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۲۳ و ۱۲۸-۱۳۳.

با توجه به یادداشت انتهای بخش الغیبه در نسخه دیگر کتابخانه آستان قدس رضوی (به شماره ۲۵۰۳۳)، به نظر می‌رسد این ترمیم خطوط نسخه، از بهاء‌الدین محمد بن تاج‌الدین حسن بن محمد اصفهانی، معروف به «فاضل هندی» (۱۰۶۲-۱۱۳۱ق) از عالمان شیعه در قرن یازدهم و دوازدهم و از شخصیت‌های دوره صفویه باشد. در آن یادداشت آمده است: «قد کتب الکاتب هذا الكتاب من نسخة قد کتب من نسخة عتیقه صحیحه کتبت فی سنه سبع و خسمائنه [صحیح: ۵۷۷ق] و کانت من الکتب الموقوفه علی الروضه المقدسه الرضیة الرضویه و کان بعض مواضها مندرسا مما کان فیه من البیاض بین السطور فهو لاجل الاتما و انا قد قابلت هذا الکتاب مع

کتاب کتب من هذا الكتاب و قویل معه و انا العبد الاقل بهاء الدین محمد.»

۲-۳-۳. ترمیم افتادگی و نونویس‌ها

فهرست مطالب یک صفحه‌ای ابتدای نسخه، در زمان ترمیم دوم کتاب و قبل از وقف نسخه به کتابخانه آستان قدس رضوی، به نسخه افزوده شده است.

همچنین، کراسه هشتم و بیستم کلاً از نسخه افتاده‌اند. کراسه هشتم، توسط برگ‌هایی از نسخه خطی الغیبه دیگری، جایگزینی و ترمیم شده است. این ترمیم احتمالاً اولین ترمیم نسخه کهن است. مشخصات این نسخه عبارتند از:

کاتب نسخه: نامشخص؛

تاریخ کتابت نسخه: حدود قرن نهم هجری؛

محل کتابت: نامشخص؛ ظاهراً شام (به قرائنی که پس از این خواهد آمد)؛

آغاز نسخه: (افتادگی کلی دارد): «قال حدثنا علی بن الحسن الکوفی قال:

أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَنْ دَانَ بِغَيْرِ سَمَاعٍ مِنْ صَادِقٍ (حاشیه افزوده با خط نونویس دارد) وَ ذَكَرَ مِثْلَهُ سَوَاءً لِيَتَأَمَّلَ مَتَأَمَّلٍ مِنْ ذَوِي الْأَلْبَابِ وَالْعُقُولِ وَالْمُعْتَقِدِينَ لَوْلَايَةِ الْأُمَّةِ مِنْ أَهْلِ الْبَيْتِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ هَذَا الْمَنْقُولِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعَنْ أَبِي جَعْفَرٍ الْبَاقِرِ وَأَبِي عَبْدِ اللَّهِ ...»

انجام نسخه: «... يَوْمٌ فِيهِ صَيْلَمُ الْأَكْرَادِ وَالشُّرَاةِ وَخَرَابُ دَارِ الْفِرَاعِنَةِ وَ مَسْكَنُ الْجَبَابِرَةِ وَ مَاوَى الْوَلَاةِ الظَّلَمَةِ وَ أُمُّ الْبِلَادِ وَ أُخْتِ الْعَادِ تِلْكَ وَ رَبِّ عَلِيَّ يَا عَمْرُو بْنَ سَعْدٍ بَعْدَادُ أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْعَصَاةِ مِنْ بَنِي أُمَيَّةَ وَ بَنِي فُلَانِ الْخَوْتَةِ» (اتمام برگ‌ها).

مشخصات ظاهری نسخه:

خط: نسخه‌های (دستنویس معمول)؛ تعداد صفحات موجود: ۶ برگ (۱۲ صفحه)؛ ۲۱ سطری

است؛

رنگ - نسخه: خط نسخه دو رنگ است؛ یعنی ابواب و برخی نشانه‌های فهرستی با رنگ قرمز نگارش شده‌اند. برخی تصحیحات و جافتادگی‌ها در حاشیه نسخه ملاحظه می‌شوند.

۲-۴. انقضاءات نسخه

دو آنها در نسخه مشاهده شد:

۲-۴-۱. انهای عتیقه بدون تاریخ:

با خط کهنه و درشت که رنگ و رو رفته است، که تقریباً هم دوره خط خود نسخه است، در پایین صفحه عنوان، این یادداشت‌ها نوشته شده است:

«أنها قرأه و تصفحاً الفقير إلى رحمة الله تعالى الفضل الحسين بن علي بن يحيى بن محمد بن محمد بن أحمد بن جعفر بن الحسن ابن علي بن الحسين بن علي الحسن بن علي عمر...» (ادامه نوشته ناخواناست و بخش کمی نیز زیر ترمیم پنهان شده است).

با جست‌وجوی فراوان، اطلاعاتی از وی دانسته نشد. تنها در برگ اجازه نسخه‌ای از نهج البلاغه، این نام و نسب «الحسين بن علي بن يحيى بن محمد» در قسمتی از سند زیدی، به این نحو آمده است: «قال القاضي العلامة أحمد بن سعد الدين أخبرنا مولانا أمير المؤمنين وسيد المسلمين المؤيد بالله رب العالمين محمد بن أمير المؤمنين المنصور بالله القاسم بن محمد بن علي بن محمد بن علي بن الرشيد بن أحمد بن الأمير الحسين بن علي بن يحيى بن محمد بن الإمام يوسف الأصغر الملقب بالأشعل بن القاسم بن الإمام الداعي إلى الله...» (ر.ک: رضی، بی تا: برگ ۱۴۱).

۲-۴-۲. انها با تاریخ هفتصد و بیست

همچنین، با خط زیبا و کهنه در وسط صفحه عنوان نسخه، نوشته شده است:

«أنها قرأه و تصفحاً و استفاد منه الفقير المحافظ ابو علي الحسن بن ابی الحسن علی بن الحسن بن محمد بن عبدالله البغدادي شهرين ثالث عشر ذی القعدة سنة عشرين و سبعمئة حامداً و مصلياً احسن الله تعالى عاقبته.»

اطلاعاتی از او نیز به دست نیامد؛ تنها نام پدر وی، در ذیل تاریخ بغداد آمده است: «حدثنا القاضي أبو الحسين عبدالسلام بن زكريا بن القاسم البرداني قراءة عليه في جامع البردان: حدثنا أبو الحسن علي بن الحسن بن محمد بن عبدالله الصيقلی بالبردان قال: ...» (ر.ک: ابن نجار، بی تا: ج ۳، ص ۲۰۹). بنابراین، الحافظ ابوعلی الحسن، اهل منطقه البردان است (که وی به زودی معرفی خواهد شد).

۲-۵. واقف نسخه به کتابخانه

در صفحه عنوان نسخه، بالاسمت چپ، یادداشت وقفی با این عبارت وجود دارد: «الواقف

اضعف عبادالله الغنی ابن شیخ محمد مؤمن، اسدالله المشتہر باین خاتون المشہدی عاملی» (به همراه مهر بیضوی واقف)؛ کلمه «شیخ محمد مؤمن» و نیز کلمه «عاملی»، زیر ترمیم نسخه پنهان شده‌اند.

همچنین، در صفحه اول عنوان نسخه و نیز صفحه آخر نسخه، مهر بزرگی ثبت شده است، با این عبارت:

«این کتاب را با سیصد و نود و نه جلد دیگر، وقف آستانه حضرت علی ابن موسی رضا نمود، اضعف عبادالله الغنی ابن شیخ محمد مومن اسداله الخاتونی که ساکنان مشہد مقدس از مطالعه آن بهره مند گردند. هر که بفروشد، به لعنت خدا و نفرین رسول و غضب امام گرفتار شود ۱۰۶۷».

بنابراین، واقف نسخه، «اسدالله بن محمد مؤمن ابن خاتون المشہدی عاملی» است که کتاب الغیبه را به کتابخانه آستان قدس وقف کرده است. «وی در ۱۰۶۷ قمری، چهارصد کتاب را وقف کتابخانه حرم امام رضا علیه السلام نموده است» (ر.ک: شاکری، ۱۳۶۷: ج ۱، ص ۹۱-۹۳).

در بسیاری از صفحات نسخه نیز، کلمه وقف به صورت کشیده، برای جلوگیری از فروش یا انتقال نسخه، درج شده است.

۲-۶. یادداشت‌های نسخه

در صفحه عنوان، پر است از یادداشت‌های دست‌اندرکاران آستان قدس و دست‌نویس‌هایی از دارندگان و ملاحظه‌کنندگان نسخه؛ همچنین، در برخی صفحات نسخه، یادداشت‌هایی تنها یا همراه مهر وجود دارند. این یادداشت‌ها را می‌توان در دو دسته عنوان کرد:

۲-۶-۱. یادداشت‌های ابتدای نسخه

الف) یادداشت صفحه فهرستِ نونویس (ص ۹ عکسی):

- «فی ملک ... محمد بن احمد الشر...»

ب) یادداشت‌های صفحه عنوان (ص ۱۰ عکسی)، عبارتند از:

- در بالای صفحه عنوان: «وَهُمْ حُجُجُ الْإِلَهِ عَلَى الْبَرَايَا وَبَابُ اللَّهِ وَانْقِطَعُ...»؛

- یادداشت و مهر وقف، که وصف آن پیش‌تر گذشت؛

- یادداشت چند سطری به صورت مهر، از واقف؛ که متن آن پیش‌تر آمد:

- «... شهر محرم الحرام ۱۱۵۴ ق ...» داخل عرض شد؛

- یادداشت آنها با خط زیبا و کهنه در وسط صفحه، که نوشته شده است: «أنها قرأه و تصفحاً و استفاد منه الفقير المحافظ ابوعلی ...»؛ متن آن پیش تر گذشت؛
- «نظر فيه و استفاد منه طاهر بن محمد بن محمد مؤمنی القزوينی رمضان سنة ...»؛
- یادداشت چند خطی رنگ و رو رفته در وسط صفحه وجود دارد که جز چند کلمه قابل خواندن نبود: «... مجاور بالحرم العلوی سلام الله ...»؛
- یادداشت آنها با خط کهنه و درشت، در پایین صفحه: «أنها قراءة و تصفحاً الفقير إلى رحمة الله تعالى الفضل الحسين ...» که متن آن پیش تر گذشت؛
- سه یادداشت هم در کناره‌ها، زیر ترمیم رفته و قابل خواندن نبود.

۲-۶-۲. یادداشت‌های میان نسخه

- یادداشت: داخل عرض شد؛ شهر شوال سنة ۱۲۸۷؛ همراه مهر مربع کوچک (ص ۱۱ فایل عکسی)؛
- یادداشت: داخل عرض شد سنة ۸ ربیع الاول ۱۱۹۶؛ همراه مهر مربع کوچک (ص ۱۱ فایل عکسی).
- یادداشت: ملاحظه شد؛ با تاریخ ۲۲ ربیع الاول ۱۲۸۹؛ همراه مهر مربع متوسط (ص ۱۲ فایل عکسی)؛
- یادداشت: با خط عتیقه و درشت تر متن کتاب، در کناره سمت چپ و نیز پایین صفحه؛ که البته خوانا نیست (ص ۱۹۰ فایل عکسی)؛
- یادداشت: روز سه شنبه ۲۸ شهر جمادی الاولی ۱۳۱۲، ملاحظه و داخل عرض شد، به همراه مهر مربع متوسط (ص ۳۷۰ فایل عکسی)؛
- مهر ژلاتینی با نوشته: سال ۱۳۴۸ خورشیدی بازبینی شد؛ به همراه نقش امضاء (ص ۳۸۱ فایل عکسی)؛
- همچنین، در برخی از صفحات، مهر ژلاتینی و جدید کتابخانه آستان قدس ویژه خطی یا مشابه آن خورده است (به عنوان نمونه ص ۱۱ و ۳۳۱ فایل عکسی).

۲-۶-۳. یادداشت‌های آخر نسخه

- مهر ژلاتینی بزرگ و یادداشت داخل عرض شد، به تاریخ ۱۲ رجب ۱۳۴۳ق، با شماره مسلسل کتاب به شماره ۲۲۸۸؛

- مهر ژلاتینی بازیینی، به تاریخ ۱۳۷۱ شمسی؛

- یادداشت: به تاریخ ۲۱ جمادی الاخر ۱۲۹۷، داخل عرض ۲۰ کتابخانه شد (به همراه مهر)؛

- مهر بزرگ پنج سطری وقف نامه، که در یادداشت‌های صفحه عنوان معرفی شد؛

- یادداشت: به تاریخ دوشنبه ۱۷ شهر رمضان المبارک مسکورماب سنة ۱۲۹۲ در عرض

کتابخانه مبارکه ملاحظه شد (همراه مهر با تصویر شیر و شمشیر)؛

- یادداشت: ملاحظه شد (بدون تاریخ) با مهر بیضوی کوچک و نوشته: «انا عبد من عبید

محمد»؛

- مهر ژلاتینی با نوشته: سال ۱۳۴۸ خورشیدی بازیینی شد (همراه نقش امضا)؛

- یادداشت در پایین صفحه سمت چپ: «این کتاب از کتابخانه آستانه مقدسه رضویه نزد اقل

الاحقر است که انشا الله باز بکتابخانه مبارکه رو نماید. فی الثانی من شهر شوال المکرم من شهر

۱۳۲۸» (با مهر مربع کوچک).

۳. فهرست مطالب و ابواب

فهرست مطالب و عناوین نسخه کهن را از چند منظر می‌توان توجه کرد که برخی از آن‌ها

عبارتند از:

۳-۱. فهرست یک صفحه‌ای اول نسخه

نسخه کهن، فهرست مطالب در ابتدای خود دارد؛ که نونویس است و بعداً به نسخه اضافه

شده است. این فهرست، شامل عناوین ۲۱ باب است؛ که برخی اندک از کلمات عناوین این

فهرست با تیتورها و عناوین داخل نسخه متفاوت هستند؛ همانند باب ۵ فهرست که عبارت «قبل

قیام القائم» آمده و متن نسخه «قبل القائم» آمده است (ر.ک: برگ ۶۰، ص ۱۲۷ عکس نسخه).

قابل توجه این که فهرست نونویس ابتدای نسخه، پس از ترمیم افتادگی بخشی از نسخه

نگارش یافته است؛ چون عناوین باب‌های هفتم، هشتم و نهم را شامل می‌باشد، که در اصل نسخه کهن افتاده می‌باشند.

۳-۲. فهرست خود مؤلف در معرفی ابواب کتاب

در انتهای مقدمه مؤلف، ابواب کتاب، بدون شماره‌بندی، معرفی شده‌اند؛ که عبارتند از:
باب ۱. «فإن صون دين الله و طى علم خيرة الله عن أعدائهم المستهزئين به أولى ما قدم و أمرهم بذلك أحق ما امتثل»؛

باب ۲. «بذكر حبل الله الذى أمرنا بالاعتصام به و ترك التفرق عنه»؛

باب ۳. «ما روى فى الإمامة و أنها من الله جل و عز و باختياره ... من أمرهم و أنها عهد من الله و أمانه يؤديها الإمام إلى الذى بعده»؛

باب ۴. «ما روى أن الأئمة عليهم السلام اثنا عشر إماما و ذكر ما يدل عليه من القرآن و التوراة و الإنجيل من ذلك»؛

باب ۵. «ما روى فىمن ادعى الإمامة و من ادعاها له و ليس بإمام و أن كل راية ترفع قبل قيام القائم فصاحبها طاغوت»؛

باب ۶. «ما روى فىمن شك فى واحد من الأئمة عليهم السلام أو بات ليلة لا يعرف فيها إمامه أو دان الله بغير إمام منه»؛

باب ۷. «ما روى فى أن الله تعالى لا يخلى أرضه من حجة»؛

باب ۸. «ما روى فى أنه لو لم يبق فى الأرض إلا اثنان لكان أحدهما الحجة»؛

باب ۹. «ما روى فى غيبة الإمام عليه السلام و ذكر أميرالمؤمنين و الأئمة صلوات الله عليهم أجمعين بعده لها و إنذارهم بها»؛

باب ۱۰. «ما روى فيما أمر به الشيعة من الصبر و الكف و الانتظار فى حال الغيبة»؛

باب ۱۱. «ما روى فيما يلحق الشيعة من التمحيص و التفرق و التشتيت عند الغيبة حتى لا يبق على حقيقة الأمر إلا الأقل»؛

باب ۱۲. «ما روى فى الشدة التى تكون عند ظهور القائم عجل الله تعالى فرجه الشريف»؛

باب ۱۳. «ما روى فى صفته عليه السلام و سيرته و ما نزل من القرآن فيه عليه السلام»؛

- باب ۱۴. «ما روى من العلامات التي تكون قبل ظهوره تدل على قيامه و قرب أمره»؛
- باب ۱۵. «ما جاء من المنع في التوقيت و التسمية لصاحب الأمر عنه السلام»؛
- باب ۱۶. «ما جاء فيما يلي القائم عنه السلام عند قيامه و يستقبل من جاهلية الناس»؛
- باب ۱۷. «ما جاء في ذكر السفيناني و أن أمره من المحتوم الكائن قبل قيام القائم عنه السلام»؛
- باب ۱۸. «ما جاء في ذكر راية رسول الله صلى الله عليه و آله و سلم و أنه لا ينشرها بعد يوم الجمل إلا القائم عنه السلام و صفتها»؛
- باب ۱۹. «ما جاء في ذكر جيش العصب و هم أصحاب القائم عنه السلام و عدتهم»؛
- باب ۲۰. «ما جاء في ذكر أحوال الشيعة عند خروج القائم عنه السلام و قبله و بعده»؛
- باب ۲۱. «ما روى في أن القائم عنه السلام يستأنف دعاء جديدا و أن الإسلام بدأ غريبا و سيعود غريبا كما بدأ»؛
- باب ۲۲. «ما روى في مدة ملك القائم عنه السلام بعد ظهوره»؛
- باب ۲۳. «ما روى في ذكر إسماعيل بن أبي عبد الله عليه السلام و بطلان ما يدعيه المبطلون الذين هم عن السمع و العلم معزولون»؛
- باب ۲۴. «ما روى في أن من عرف إمامه لم يضره تقدم هذا الأمر أم تأخر».

۳-۳. فهرست ابواب بر اساس تیتراهای موجود داخل نسخه

- جدا از مقدمه در نسخه کهن، که بدون عنوان است (برگ ۲، ص ۱۲ عکس نسخه)؛ عناوین داخلی باب‌های نسخه، که همگی بدون شماره‌گذاری هستند؛ عبارتند از:
- باب ۱. «ما جاء في صون علم آل محمد عليهم السلام و ستره عن غير أهله من المعاندين و النهي عن إذاعته لهم و اطلاعهم عليه (برگ ۱۰، ص ۳۲ عکس نسخه)»؛
- باب ۲. «ما جاء في تفسير قوله الله جل و عز و اعتصموا بحبل الله جميعا (برگ ۱۵، ص ۳۷ عکس نسخه)»؛
- باب ۳. «ما جاء في الإمامة و الوصية و أنهما من الله جل و عز و باختياره و أمانة يؤذيها الإمام إلى الإمام بعده (برگ ۲۳، ص ۵۳ عکس نسخه)»؛
- باب ۴. «ما روى في أن الأئمة عليهم السلام اثنا عشر إماما و أنهم من الله جل و عز و باختياره (برگ ۲۷،

ص ٦١ عكس نسخه)»؛

باب ٥. «ما روى فيمن ادعى الإمامة و من زعم أنه إمام و ليس بإمام و أن كل راية ترفع قبل قيام القائم فصاحبها طاغوت (برگ ٦٠، ص ١٢٧ عكس نسخه)»؛

باب ٦. «فيما روى فيمن شك في واحد من الأئمة عليهم السلام أو بات ليلة لا يعرف فيها إمامه أو دان الله بغير إمام منه عز و جل (برگ ٦٤، ص ١٣٥ عكس نسخه)»؛

باب ٧. «فيما جاء أن الله عز و جل لا يخلى أرضه من حجة. (برگ ٦٩، ص ١٤٦ عكس نسخه). اين باب جزء صفحات نونويس نسخه است؛ برگ ٦٩ به بعد»؛

باب ٨. «فيما جاء أنه لو لم يبق في الأرض إلا رجلان لكان أحدهما الحجة». (برگ ٧٠، ص ١٤٩ عكس نسخه). اين باب جزء صفحات نونويس نسخه است؛ برگ ٧٠ به بعد؛

باب ٩. «ما روى في غيبة الإمام المنتظر و هو الثاني عشر و اظهار حقه». (برگ ٧١، ص ١٥٠ عكس نسخه). اين باب جزء صفحات نونويس نسخه است؛ برگ ٧١ تا ٧٥ صفحه ١٥٧ فايل عكسي؛

باب ١٠. «ما روى عن الأئمة عليهم السلام و أمر به من الصبر و الكف و الانتظار للفرج و ترك الاستعجال بأمر الله و تدييره» (برگ ١٠٩، ص ٢٢٦ عكس نسخه)؛

باب ١١. «ما روى فيما يلحق الشيعة من التمحيص و الامتحان حتى لا يبقى على حقيقة الأمر إلا الأقل الذى وصفه الأئمة عليهم السلام» (برگ ١١٥، ص ٢٣٨ عكس نسخه)؛

باب ١٢. «ما جاء في صفات القائم عليه السلام و سيرته و فعله و انه ابن سببية يعنى امة و ما نزل من القرآن فيه و في اصحابه و ما يريده الله جل و عز به» (برگ ١٢٤، ص ٢٥٥ عكس نسخه)؛

باب ١٣. «ما جاء في العلامات التى تكون قبل قيام القائم عليه السلام و تدل على أن ظهوره يكون بعدها كما قال الأئمة عليهم السلام» (برگ ١٣٩، ص ٢٨٦ عكس نسخه)؛

باب ١٤. «ما جاء في الشدة التى تكون قبل ظهور صاحب الحق عليه السلام» (برگ ١٦٥، ص ٣٣٨ عكس نسخه)؛

باب ١٥. «ما روى في المنع عن التوقيت و التسمية لصاحب الأمر عليه السلام» (برگ ١٦٧، ص ٣٤١ عكس نسخه)؛

باب ١٦. «فيما يلحق القائم عليه السلام و يستقبل من جاهلية الناس و ما يلقاه قبل قيامه من أهل بيته» (برگ ١٧١، ص ٣٥٠ عكس نسخه)؛

باب ۱۷. «ما جاء في ذكر السفيناني و أن أمره من المحتوم و أنه قبل قيام القائم عجل الله تعالى فرجه الشريف» (برگ ۱۷۳، ص ۳۵۳ عکس نسخه)؛

باب ۱۸. «ما جاء في ذكر راية رسول الله صلى الله عليه وآله و أنه لا ينشرها بعد يوم الجمل إلا القائم عجل الله تعالى فرجه الشريف» (برگ ۱۷۸، ص ۳۶۳ عکس نسخه)؛

باب ۱۹. «ما جاء في ذكر جيش العصب و هم أصحاب القائم عجل الله تعالى فرجه الشريف و عدتهم و صفتهم و ما يبتلون به» (برگ ۱۸۱، ص ۳۷۰ عکس نسخه)؛
باب ۲۰ و ۲۱ و ۲۲. از نسخه افتاده‌اند.

باب ۲۳. «في أن من عرف إمامه لم يضره تقدم هذا الأمر أم تأخر» (برگ ۱۸۵، ص ۳۷۸ عکس نسخه)؛

باب ۲۴. «ما روى في مدة القائم عجل الله تعالى فرجه الشريف بعد قيامه» (برگ ۱۸۷، ص ۳۸۱ عکس نسخه).

۴-۳. جمع بندی فهرست و باب‌های نسخه کهن

با تطبیق فهرست‌ها و ملاحظه متن نسخه کهن و نیز چاپ غفاری، حداقل دو تفاوت را به عنوان جمع‌بندی می‌توان مطرح کرد:

۳-۴-۱. تفاوت در ترتیب ابواب

برخی از باب‌های کتاب در فهرست‌های مختلفی که ذکر شد و نیز به نسبت نسخه‌های خطی دیگر و چاپ غفاری، نسبت به هم، پس و پیش درج شده‌اند (ر.ک: استادی، ۱۴۰۱: ص ۲۷، ۳۱، ۳۷ به بعد)؛ به عنوان نمونه این ابواب را می‌توان ذکر کرد:

- «باب ما روى في الشدة التي تكون عند ظهور القائم عجل الله تعالى فرجه الشريف»؛

- «باب ما جاء في ذكر جيش العصب و هم أصحاب القائم عجل الله تعالى فرجه الشريف و عدتهم»؛

- «باب ما روى في مدة ملك القائم عجل الله تعالى فرجه الشريف بعد ظهوره».

۳-۴-۲. تفاوت در تعداد ابواب

اصل متن نسخه کهن، جدای از بخش‌های نونویس آن، شامل هجده باب است. سه باب نونویس شده، که در فهرست یک صفحه‌ای نونویس ابتدای نسخه نیز درج شده‌اند.

بنابراین، نسخه کهن با احتساب بخش‌های نونویس آن، شامل ۲۱ باب است؛ و پنج باب در فهرست خود نسبت به چاپ غفاری، که بر اساس برخی نسخه‌های دیگر خطی تصحیح شده است؛ کم دارد.

از این پنج باب اضافی چاپ غفاری نسبت به نسخه کهن؛ یک باب، باب ششم چاپ غفاری است؛ یعنی: «باب الحديث المروى عن طرق العامة» که جزء اضافات دیگر نسخه‌های خطی می‌باشد، و استاد غفاری نیز به آن تصریح کرده است (ر.ک: نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۱۱۶)؛ و اشاره‌ای در متن الغیبه به اضافه بودن آن وجود دارد همانند: «ما رواه ... بعد ما فی الاصل» (همان: ص ۱۱۹). یک باب نیز، باب «ما جاء فی ذکر سن الإمام القائم عَلَيْهِ السَّلَامُ وَوَجْهَهُ الشَّرِيفُ و ما جاءت به الروایة حین یفرضی الیه أمر الإمامة» است؛ که اساساً در فهرست خود مؤلف در مقدمه کتاب وجود ندارد؛ و در چاپ غفاری از آن با عنوان باب ۲۳ یاد شده است. نیز سه باب زیر، که از صفحات نسخه کهن پاره شده و افتاده است؛ و در ترمیم نسخه، نونویس نشده و در فهرست یک صفحه‌ای ابتدای نسخه نیز نیامده‌اند؛ ولی در فهرست خود مؤلف در مقدمه کتاب آمده است. این ابواب عبارتند از:

باب ۲۱. «ما جاء فی ذکر أحوال الشيعة عند خروج القائم عَلَيْهِ السَّلَامُ وَوَجْهَهُ الشَّرِيفُ و قبله و بعده»؛

باب ۲۲. «ما روی أن القائم عَلَيْهِ السَّلَامُ وَوَجْهَهُ الشَّرِيفُ یستأنف دعاء جدیدا و أن الإسلام بدأ غریبا و سيعود غریبا کما بدأ»؛

باب ۲۴. «فی ذکر إسماعیل بن أبی عبدالله عَلَيْهِ السَّلَامُ و الدلالة علی أخیه موسی بن جعفر عَلَيْهِ السَّلَامُ».

۴. نکات قابل توجه در نسخه خطی کهن

نکات جنبی، اما مهمی نیز در خصوص ملاحظه نسخه کهن، قابل توجه هستند؛ که برخی از آن‌ها عبارتند از:

۱-۴. سند ابتدایی نسخه

در نسخه کهن کتابخانه رضوی، متن کتاب الغیبه بدون سند ابتدایی نسخه و با بسم الله و حمد، از بالای صفحه آغاز شده است. این، در صورتی است که در برخی نسخه‌های متأخر، کتاب

الغیبه دارای سند ابتدای کتاب است. همانند:

(الف) «حدثنا الشيخ أبو الفرج محمد بن علي بن يعقوب بن أبي قرّة القناني رحمه الله قال حدثنا أبو الحسين محمد بن علي البجلي الكاتب - و اللفظ من أصله و كتبت هذه النسخة و هو ينظر في أصله - قال حدثنا أبو عبد الله محمد بن إبراهيم النعماني مجلب»؛

(ب) «حدّثني محمد بن علي أبو الحسين (/أبو الحسن) الشجاعی الكاتب - حفظه الله - قال: حدّثني محمد بن إبراهيم أبو عبد الله النعماني رحمه الله تعالى في ذی الحجة سنة اثنتين و أربعين و ثلاثمائة قال: ...» (ر.ک: نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۱۸).

در هر صورت، چون دو برگ اصلی اول نسخه موجود نیست؛ نمی توان در مورد سند داشتن یا نداشتن اصل نسخه قضاوت داشت.

۴-۲. تبار نسخه کهن

جدا از ترجمه نعمانی و این که وی به شام رفته و تا آخر عمر در این منطقه زندگی کرده است (ر.ک: نجاشی، ۱۴۰۷: ص ۳۸۳)؛ شواهدی قابل توجه است که می توانند نشان دهند خاستگاه و تبار نسخه کهن الغیبه، احتمالاً منطقه شام است؛ از جمله آن ها:

۴-۲-۱. الغیبه موجود، شامل احادیث شامی نیز می شود

حتی اگر هسته اصلی کتاب الغیبه در شام شکل نگرفته باشد؛ با توجه به برخی از احادیث موجود در کتاب کنونی الغیبه، می توان نتیجه گرفت که حداقل بخشی از احادیث تکمیلی این کتاب، که شامل احادیث شامی می شوند و اکنون در نسخه کهن موجودند؛ در منطقه شام، توسط کاتبان الغیبه یا حتی مصنف، به کتاب الغیبه ملحق شده اند؛ همانند چند حدیث محمد بن عثمان که در «فصل فی ما روی أن الأئمة اثنا عشر من طریق العامة» نقل شده اند: «وَمِنْ ذَلِكَ مَا رَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ عُمَانَ بْنِ عَلَانَ الدُّهَيْئِيُّ الْبُعْدَادِيُّ بِدِمَشْقَ قَالَ حَدَّثَنَا ...» (ر.ک: نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۱۰۲)؛ یا احادیثی که از طبرانی در باب دوم نقل شده اند: «حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُعَمَّرِ الطَّبْرَانِيُّ بِطَبْرِیَّةَ سَنَةَ ثَلَاثٍ وَ ثَلَاثِينَ وَ ثَلَاثِمِائَةٍ وَ ...» (همان: ص ۳۹).

۲-۲-۴. احادیث کتاب سلیم و شام

طبق شواهد متعددی، خاستگاه و انتشار کتاب‌های کنونی سلیم بن قیس، منطقه شام و غلات نصیریّه در این منطقه می‌باشد (ر.ک: استادی، ۱۴۰۰: ژ، سراسرمتن). از سوی دیگر، طبق قرائنی، احادیث سلیم بن قیس به نقل از معمر بن راشد در کتاب الغیبه منسوب به نعمانی، به نسخه الغیبه اضافه شده‌اند (ر.ک: استادی، ۱۴۰۰: ج، سراسرمتن). همچنین با توجه به اندک بودن تعداد نسخه‌های خطی کتاب الغیبه در حوزه حدیثی ایران و متأخر بودن تاریخ کتابت آن‌ها (ر.ک: درایتی، ۱۳۹۱: ج ۲۳، ص ۴۷۷)؛ در مجموع می‌توان شامی بودن نسخه خطی کهن الغیبه را محتمل دانست.

۳-۲-۴. نسخه کهن، انهاء شامی دارد

اشاره شد که، یکی از عالمانی که بر نسخه خطی کهن، به تاریخ ۷۲۰ هجری، آنها نوشته است، الحافظ ابوعلی الحسن بن ابی‌الحسن است. با توجه به اطلاعات کتاب ذیل تاریخ بغداد، این خانواده، بردانی هستند (ر.ک: ابن‌نجار، بی‌تا: ج ۳، ص ۲۰۹). مناطق مختلفی به این نام خوانده می‌شود؛ که مهم‌ترین آن‌ها، منطقه‌ای است در مرعش، نزدیک حلب در شام (ر.ک: حموی، ۱۹۹۵: ج ۱، ص ۳۷۵)؛ و عالمان بسیاری به این منطقه تعلق دارند (به عنوان نمونه، ر.ک: ابن‌نجار، بی‌تا: ج ۳، ص ۲۰۹). بنابراین، این انتساب ابوعلی الحسن، آنها نویسنده نسخه کهن، به منطقه بردان شام، می‌تواند فرض ما را در شامی بودن نسخه کهن، تقویت کند.

۴-۲-۴. واقف نسخه، شامی است

همان‌طور که بیان شد، واقف نسخه الغیبه به کتابخانه آستان قدس رضوی، اسدالله بن محمد مؤمن، ابن‌خاتون است. آل‌خاتون، خاندانی از عالمان شیعی جبل‌عامل لبنان هستند که بیت بورینی، بیت ابوشامه و بیت شامی نیز خوانده شده‌اند (ر.ک: امین‌عاملی، ۱۴۰۳: ج ۲، ص ۵۸۴). خاندان ابن‌خاتون، کتابخانه مفصلی نیز در آن منطقه داشته‌اند؛ که توسط دشمنان از بین رفته است (ر.ک: مهدی‌پور، ۱۳۸۳: ص ۲۴).

در سده‌های دهم و یازدهم، بر اثر سختگیری‌های حکومت عثمانی بر مناطق شیعه‌نشین

قلمرو خود، به‌ویژه جبل عامل، و نیز دعوت حکومت شیعی صفوی از عالمان جبل عامل، تعدادی از افراد این خاندان، همانند شماری دیگر از عالمان جبل عامل، به ایران مهاجرت کردند (مهاجر، ۲۰۰۵: ج ۱، ص ۱۶۹). از معروف‌ترین آن‌ها خانواده ابن خاتون اسدالله بن مؤمن است. در این میان، خانواده اسدالله بن مؤمن، وقتی به ایران آمدند در مشهد الرضا علیه السلام سکونت کردند؛ و نسخ خطی فراوان کتابخانه ابن خاتون، همان‌طور که اشاره شد، بر کتابخانه رضوی وقف شده؛ که نسخه کهن الغیبه از آن جمله است.

۴-۳. اختلاف نسخه‌ای

جدا از اختلافات جزئی (شامل تفاوت برخی کلمات و افتادگی یا اضافات برخی واژه‌ها و حروف) که در تمامی تحریرهای نسخه‌های خطی از یک کتاب وجود دارد و تا حدودی قابل قبول است؛ بعضی اختلافات کلی نیز میان نسخه کهن و نسخه‌های خطی دیگر الغیبه وجود دارند که برخی از آن‌ها در عنوان فهرست و مطالب نسخه کهن ذکر شدند.

در این میان، آنچه گفتنی است؛ تفاوت‌های متوسط، شامل کمبود و اضافات برخی از احادیث در میان نسخه کهن و نسخه‌های خطی دیگر کتاب الغیبه می‌باشد؛ که به بیش از بیست مورد می‌رسند. به عنوان نمونه، قبل از باب «ما جاء فی أن من عرف إمامه لم یضره هذا الأمر أو تأخر» (نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۳۲۹)؛ حدیث باب قبل به این حدیث خاتمه یافته است: «و الله لیظهرن علیکم صاحبکم و لیس فی عنقه لأحد بیعة و قال فلا یظهر صاحبکم حتی یشک فیہ أهل البقین؛ قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ أَنْتُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ»؛ اما در برخی نسخه‌های متأخر، حدیث ذیل، اضافه بر نسخه کهن آمده است: «حَدَّثَنَا أَبُو سُلَيْمَانَ أَحْمَدُ بْنُ هُوْدَةَ الْبَاهِلِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ إِسْحَاقَ النَّهَائِنْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ حَمَّادٍ الْأَنْصَارِيُّ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ مِهْرَانَ الْجَمَّالِ قَالَ: سَأَلَ مَنْصُورُ بْنُ حَازِمٍ وَ أَبُو أَيُّوبَ الْحَزَّازُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام وَ أَنَا حَاضِرٌ مَعَهُمَا فَقَالَا جَعَلَنَا اللَّهُ فِدَاكَ إِنَّ الْأَنْفُسَ يُغْدَى عَلَيْهَا وَ يِرَاحُ مَنْ لَنَا بَعْدَكَ فَقَالَ إِذَا كَانَ ذَلِكَ فَهَذَا فَصَرَبَ يَدَهُ إِلَى الْعَبْدِ الصَّالِحِ مُوسَى عليه السلام وَ هُوَ غَلَامٌ حُمَاسِي بَنُوْبَيْنِ أَبِيصَيْنِ وَ قَالَ هَذَا وَ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرٍ حَاضِرًا يَوْمَئِذٍ الْبَيْتِ» (همان).

نمونه دیگر: قبل از باب «ما روی فیمن ادعی الإمامة و من زعم أنه إمام و لیس بإمام و أن کل رایة ترفع قبل قیام القائم فصاحبها طاغوت» (همان: ص ۱۱۱)؛ حدیث باب قبل در نسخه کهن، به

این حدیث خاتمه یافته است: «... و إِلَيْهِمْ رَادِينَ و مِنْهُمْ مُسْتَنْبِطِينَ و عَنْهُمْ أَخَذِينَ و مَعَهُمْ مَحْشُورِينَ و فِي مَدَاخِلِهِمْ مَدْخِلِينَ إِنَّهُ جَوَادٌ كَرِيمٌ» (برگ ۶۰، ص ۱۲۷ عکس نسخه)؛ ولی در برخی نسخه‌ها و نیز چاپ غفاری، دو حدیث دیگر، پس از آن و منقول از «أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ سَعِيدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ» آمده‌اند (ر.ک: نعمانی، ۱۳۹۷: ص ۱۱۰).

نتیجه‌گیری

۱. کاتب نسخه کهن، نامشخص است؛ ولی از صحت کتابت نسخه بر می‌آید خطاط نسخه، فرد باسوادی بوده؛ و یا این که نسخه اصل در اختیار وی، بسیار خوانا و بی‌غلط بوده است. ظاهراً تاریخ کتابت نسخه ۵۷۷ هجری است؛ ولی اگر این تاریخ مورد مناقشه قرار گیرد، می‌توان گفت که بر اساس شواهدی، همین تاریخ ۵۷۷ هجری صحیح است، و یا حداقل، این که نسخه در همان حوالی قرن ششم و هفتم، کتابت شده است. همچنین، چند برگ نونویس کراسه هشتم، نوشته‌ای قدیمی، حدود قرن نهم هجری است.

۲. نسخه در موارد اندکی حاشیه نویسی دارد. برخی از این حاشیه نویسی‌ها توسط خود خطاط اصلی صورت گرفته و برخی دیگر، ظاهراً توسط ابوعلی بغدادی انجام شده‌اند. برخی نیز متفرقه هستند.

افتادگی‌های فیزیکی اصلی متن داخلی نسخه، دو نوع هستند: الف) افتادگی نونویس شده در کراسه ثامن؛ ب) افتادگی نامشخص و اصلاح نشده در نسخه (همانند کراسه بیستم) که از دید شخص ترمیم کننده نسخه، دور مانده است. در مجموع، از بیست و یک کراسه بیست صفحه‌ای نسخه اصلی، دو کراسه افتادگی در میان متن وجود دارد. جدای از آن، دو برگ از کراسه اول و شش برگ از کراسه ۲۱، در برگ‌های نسخه اصلی وجود ندارند.

با توجه به وضعیت نسخه و تفاوت‌های بخش‌های ترمیمی، به نظر می‌رسد که دو یا سه ترمیم بر روی نسخه انجام شده است؛ البته حداقل دو ترمیم آن، قدیمی هستند. وضعیت ترمیم را در چند دسته می‌توان وصف کرد: الف) ترمیم فیزیکی کاغذ صفحات؛ ب) ترمیم خطوط محو شده؛ ج) ترمیم افتادگی و نونویس‌ها.

۳. نسخه دارای دو انهما می‌باشد: الف) انهای عتیقه بدون تاریخ از الفضل الحسین بن علی بن

یحیی بن محمد؛ ب) انهای با تاریخ ۷۲۰ هجری از الحافظ ابوعلی الحسن بن ابی الحسن. واقف نسخه به کتابخانه آستان قدس رضوی، «اسدالله بن محمد ابن خاتون عاملی» است؛ که کتاب الغیبه را در یک مجموعه چهارصد نسخه‌ای، به تاریخ ۱۰۶۷ هجری در کتابخانه وقف نموده است.

در صفحه عنوان، پر است از یادداشت‌های کارگزاران و دست‌اندرکاران آستان قدس و دستنویس‌هایی از دارندگان و ملاحظه‌کنندگان نسخه. همچنین، در برخی صفحات نسخه، یادداشت‌هایی تنها یا همراه مهر وجود دارند.

فهرست مطالب و عناوین نسخه کهن را از چند منظر می‌توان توجه کرد که برخی از آنها عبارتند از: الف) فهرست یک صفحه‌ای اول نسخه؛ ب) فهرست خود مؤلف در معرفی ابواب کتاب. ج) فهرست ابواب بر اساس تیتراهای موجود داخل نسخه. با تطبیق فهرست‌ها و ملاحظه متن نسخه کهن و نیز چاپ غفاری، حداقل دو تفاوت در تعداد و ترتیب ابواب، قابل مشاهده هستند.

۴. نسخه کهن، سند ابتدایی نسخه ندارد. شواهدی نشان می‌دهند که خاستگاه و تبار این نسخه، احتمالاً منطقه شام می‌باشد. همچنین، جدا از اختلافات جزئی که در تمامی تحریرهای نسخه‌های خطی از یک کتاب به چشم می‌خورند، برخی اختلافات کلی میان نسخه کهن و نسخه‌های خطی دیگر الغیبه وجود دارند.

منابع

۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). *مناقب آل ابی طالب*، قم، علامه.
۲. ابن نجار، محمد بن محمود (بی تا). *ذیل تاریخ بغداد*، بیروت، دارالکتاب العربی.
۳. آزادی، پرویز (بهار و تابستان ۱۳۹۰). «بررسی جایگاه، اهمیت و اعتبارسنجی کتاب کمال الدین و تمام النعمه»، مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۲، ص ۱۷۹-۱۵۱.
۴. استادی، کاظم (پاییز و زمستان ۱۴۰۰). ج، «روایات سلیم بن قیس در الغیبه نعمانی و بررسی وضعیت استثنای آن در میان روایات دیگر»، مخطوط، قم، کتابخانه دارالحدیث.
۵. _____ (مهر ۱۴۰۰). ژ، «بازشناسی مؤلف و قدمت تاریخی کتاب های منسوب به سلیم بن قیس»، مجله بین المللی مطالعات ایرانی - اسلامی، ۱۱۵، ش ۳.
۶. _____ (۱۴۰۱). ث، «تاریخ تألیف کتاب الغیبه منسوب به نعمانی»، مخطوط، قم، کتابخانه دارالحدیث.
۷. _____ (۱۴۰۱). ج، «فهرست نسخه های خطی الغیبه منسوب به نعمانی»، مخطوط، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.
۸. _____ (۱۴۰۱). ج، «روش های اعتبارسنجی کتاب الغیبه منسوب به نعمانی»، مخطوط، قم، کتابخانه دارالحدیث.
۹. اکبری، عمیدرضا (پاییز و زمستان ۱۳۹۸). «تحلیلی از گزارش های تازه یاب شامی در مورد کاتب نعمانی»، مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۱، (پیاپی ۲۵).
۱۰. امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۳ق). *اعیان الشیعه*، بیروت، دارالتعارف.
۱۱. حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵م). *معجم البلدان*، بیروت، دار صادر.
۱۲. درایتی مصطفی (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه های خطی ایران*، تهران، کتابخانه ملی.
۱۳. رضی، محمد بن الحسین (بی تا). *نهج البلاغه*، نسخه خطی، کتابخانه آمبروزیانا، شماره اچ ۶۱.
۱۴. شاکری، رمضانعلی (۱۳۶۷). *گنج هزار ساله: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی قبل و بعد از انقلاب*، مشهد، آستان قدس رضوی.
۱۵. شبیری زنجانی، محمد جواد (مهر ۱۳۸۱). «معرفی کتاب غیبت نعمانی [۳]»، مجله انتظار موعود، شماره ۵، ص ۳۷۳-۳۹۱.
۱۶. شریعتی، فهیمه (زمستان ۱۳۹۷). «تحلیل تطبیقی تفاوت گزارش غیبت نزد نعمانی، شیخ صدوق و شیخ طوسی»، پژوهش های مهدوی، زمستان شماره ۲۷، ص ۵-۲۶.

۱۷. صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۰). *کمال الدین و تمام النعمة*، مترجم: منصور بهلوان، قم، دارالحديث.
۱۸. طبسی، نجم الدین (پاییز ۱۳۸۰). «نگاهی به کتاب غیبت نعمانی»، فصلنامه انتظار موعود، شماره ۱.
۱۹. عاملی نباطی، علی بن محمد (۱۳۸۴ق). *الصراط المستقیم إلى مستحقى التقديم*، مصحح: میخائیل رمضان، نجف، مکتبه الحیدریه.
۲۰. مختاری، علی رضا و قاضی زاده، کاظم (پاییز و زمستان ۱۳۸۶). «تحلیلی درباره احادیث غیبت در کتاب الغیبه نعمانی»، علوم حدیث، شماره ۴۵، ص ۱۹۳ تا ۲۱۹.
۲۱. معرفت، محمد (بهار و تابستان ۱۳۹۷). «بازشناسی مصادر احادیث کتاب الغیبه نعمانی»، مجله شیعه پژوهی، ش ۱۰.
۲۲. مهاجر، جعفر (۲۰۰۵م). *جبل عامل بین الشهدین: الحركة الفکرية فی جبل عامل فی قرنین*، دمشق، المعهد الفرنسی للدراسات العربیة.
۲۳. مهدی پور، علی اکبر (آذر و اسفند ۱۳۸۳). «نقش جبل عامل در گسترش فرهنگ اهل بیت علیهم السلام»، آئین پژوهش، دوره ۱۵، ش ۸۹ و ۹۰، ص ۱۶-۳۱.
۲۴. نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق). *رجال نجاشی*، به کوشش زنجانی، قم، نشر اسلامی.
۲۵. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۱۸ق). *الغیبه*، به کوشش علی نقی گیلانی، تهران، چاپ سنگی.
۲۶. _____ (۱۳۹۷ق). *الغیبه*، مترجم: علی اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق.
۲۷. _____ (۵۷۷ق). *الغیبه*، نسخه خطی، مشهد، کتابخانه آستان قدس، شماره ۱۷۵۴.

كتاب تصنیف فی فی المحسن فی حرم الحرام
واریض ولبانیه
انها قرأه و تصنیفها استفاد منه التقدير الخاط
الافتتاحية من المحسن على الحرس في حرم الحرام
البيده من غير ان يعرفه كالبط
خداية و صلا
أخت الله تعالى
عائنه
انها قرأه و تصنیفها استفاد منه التقدير الخاط
الافتتاحية من المحسن على الحرس في حرم الحرام
البيده من غير ان يعرفه كالبط
خداية و صلا
أخت الله تعالى
عائنه
انها قرأه و تصنیفها استفاد منه التقدير الخاط
الافتتاحية من المحسن على الحرس في حرم الحرام
البيده من غير ان يعرفه كالبط
خداية و صلا
أخت الله تعالى
عائنه

الاوله مرقوم
الدائم المبرك
صالحون المبرك

تمت
في شهر رجب
سنة ۱۲۰۰

کتابخانه آستان قدس
فهرست خطی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله رب العالمين الهادي من يشا الى صراط مستقيم
المسجوق الشكر من عبادوه باخراجه ايامهم من العدم
الى الوجود وتصويين ايامهم في احسن الصود واسبل عليهم
النعم ظاهيرة وباطنة لا تحسبها العدة على طول الامة
كما قال عز وجل وان تعدوا نعمة الله لا تحصوها وبما
دلهم عليه وارشدهم اليه من العلم برؤسبه والاقوال بوجوه انبيه
بالعقول المركبة والليكة البالغة والصنعة الثقتة
والفطرة الصمعي والصيغة الحسنه والابان الباهرة والرايين
الظاهرة وشقعة ذلك بعينه اليهم الحية من خلقه
وسلامه طيقين مستقرين ومنديين الذين هما بين مدرت
ومجربين مبلحين ومؤيين بالعلم ناطقين بروح القدس
مؤيين وباللحج خالين وبالابان لامل الباطل فاهرب
وبالجمرات لعقول ذوي الابان باهت اباانهم من خلقه
بما اولاهم من حرامته واطاعهم عليه من غيبه ومكنهم فيه من

فمن مع الارواح
والموت

الارواح

الارواح

نسخه خطی

معرفی و بررسی کهن ترین نسخه خطی الغیبه، منسوب به نعمانی

كلامه
 عن رسول الله
 عن عبد العظيم
 عن عبد الله
 الكشي عن
 فالح بن حماد
 عن المغيرة
 عن عبد الله
 عن ابن
 ساجد
 صادق

قال جده ما علمت من الكشي الكوفي قال
 ابو عبد الله عليه السلام من دان الكفوه سماه وصاحبه
 وقد ائتمت له بقاء من روي الالساب والعقول
 المختارين لولايه الاميه عليهم السلام لهذا انقودون رسول الله
 صلى الله عليه واله من لاي جصفوا بالافق وان عبد الله لصارق
 عليها السلام في شكري ورحمة من الامه اوقات لهم لا يكون فيها
 ايامه ولنسبهم اياه الى الكفوه والشوكه والفتاق وانه ان مات
 على ذلك مات ميتة جاهليين لغوفا باسمه ضها وتوهم من انكر
 واحدا من الاجيال فقد انكر الاموات فليستوا بغير ما هم ولا انقره
 الا باطيل والبخاروف ولا يلهى الهوى عن طريق الحق فان من
 مال به الهوى هوى فأنكرت وانكسار الا لا يخيار معة وليعلم من يقوله
 وبينه ومن يكون سقوره ويظنه دعي خالفه فاه وادرون سواء شياطيني
 مسالطون يدعون بالمول كما قاله ابو عبد الله شياطين الانس والجن
 يوحى بعضهم الا بعض رخوف القول عوروكا اعازة نانا الله واخروننا
 من الزيف عن الحق والنكوب عن الهدى والافتحام عن جحون
 الضلالة والهوى عاجنه انه كان بالبرينيين رجعا بان
 فما جان الله عز وجل لا تخلي ارضه مني محرم
 من ذلك روي من كلام امير المؤمنين عليه السلام لعبد رزبان الغبي
 المشهور حيث قال اخذوا مؤمنين بدي واحوجني الى الحجاب
 فلما اصبر تلبسني الصغرا ثم قال وذلك الصغرام يطولن حتى انتهى الى
 قوله اللهم فلا تخلوا الارض حتى قايم لله تحته اما ما هو معلوم او

رقم مسلسل کتاب ۲۲۸۸
 تاریخ ۱۳۴۲
 شهر رجب
 روز ۲۲

الخلق عن حمزة بن حمران عن عبد الله بن يعقوب عن
 ابي عبد الله عليه السلام قال ان القائم ملك تسع عشرة سنة

وخرجه الله على العرش الذي قصدنا له وانتهى الى ما
 منه وفيك فانية وبلادك لمن كان له قلب او عاين
 السمع وهو شهيد فانما الحمد لله على انعامه علينا
 ونشكره على احسانه الينا بما هو اولى من الحمد
 وسبقه من الشكر ونسئله ان يولي على محمد وال محمد
 المنتجبين الاحبار الطاهرين ان يثبتوا بالقول الثابت
 في الحياة الدنيا وفي الآخرة ولا يزيغ قلوبنا بعد اذ
 هدانا وان يهب لنا من لدنه كريم وصائب

بازين شد

بازين شد
 بازيں شد
 بازيں شد

تم الكتاب
 والحمد لله و صلواته على سيدنا
 محمد النبي وآله الطاهرين وسلم

کتابخانه آستان قدس
 وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

بازين شد
 بازيں شد
 بازيں شد

بازين شد
 بازيں شد
 بازيں شد

تذکره

معارف و بررسی کهن ترین نسخه خطی الغیبه، منسوب به نعمانی